

HUSZ ILDIKÓ

MUNKAVÁLLALÁSI ELLENÖSZTÖNZŐK EGY FALUSI SZEGÉNY TÉRSÉGBEN*

Magyarországon a foglalkoztatottság mértéke nem csak az Európai Unió tagországainak viszonylatában, de a volt szocialista országok többségéhez képest is rossznak mondható. A foglalkoztatási ráta 2010-ben 45% volt, míg az Európai Unióban ez az arány 52% (KSH 2011). Emellett az országon belül meglehetősen nagy területi egyenlőtlenségek figyelhetők meg. A legrosszabb helyzetben az észak-magyarországi régió van, ahol a gazdasági és a társadalmi hátrányok halmozottan jelentkeznek. A foglalkoztatási ráta itt csak 39%, a tartós munkanélküliség mértéke pedig az országos érték több mint másfélszerese (KSH 2011). Ez utóbbi különösen magas az alacsony végzettségűek, az aprófalvakban élők és a roma kisebbség körében.

2007-ben egy demográfiai survey-t készítettünk Észak-Magyarországon az érettségi-vel nem rendelkező, 15-49 év közötti, falvakban élő nők körében. A vizsgálat eredeti célja a szegénységben élők gyermekvállalási és családalapítási mintázatainak, valamint ezek etnikum-specifikus vonásainak tanulmányozása volt. Az adatfeldolgozás során kiderült, hogy a mintába került népesség körében a foglalkoztatottság még a vártnál is alacsonyabbnak bizonyult: a romák esetében a megkérdezett nők 6%-a, házas- ill. élet-társaik 31%-a volt rendszeresen vagy időszakosan foglalkoztatott, de a nem romáknál is alacsony: 27% ill. 50% volt ez az arány. A továbbiakban ezért arra a kérdésre fókuszáltunk, hogy vajon mi állhat az igen alacsony munkaerőpiaci részvétel hátterében. Ennek vizsgálatára később életút-interjúkat készítettünk a kérdőíves felvételen annak idején résztvevők körében. Ebben a tanulmányban az említett kvalitatív kutatás alapján azokat a főbb munkavállalási ösztönzőket és ellenősztönzőket gyűjtöttük össze, amelyek magyarázhatják az átlagosnál alacsonyabb munkaerőpiaci részvételt. Ezek kapcsán kitérünk néhány etnikai különbségre, végül a női munkavállalás sajátosságait elemezzük.

* Ez a tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0005. számú TÁMOP program [Társadalmi Megújulás Operatív Program] *Hatékony állam, szakértő közigazgatás, regionális fejlesztések a versenyképes társadalomért* alprojektjében, a „Társadalmi és kulturális erőforrások, fejlesztéspolitikák, helyi fejlődés” műhelyben készült. A műhely (kutatócsoport) vezetője: Szántó Zoltán. A tanulmányt szakmai szempontból lektorálta: Juhász Pál (BCE). A szerző egyetemi docens (BCE Társadalomtudományi Kar); elérhetősége: ildiko.husz@uni-corvinus.hu.

1. A vizsgálat helyszíne

A kvalitatív felmérés 2008 júniusa és 2009 júniusa között készült Borsod megye északi részén, az edelényi és encsi kistérség magas munkanélküliségű falvaiban¹. A térség jelenlegi munkaerőpiaci helyzetét nagyban meghatározza a rendszerváltás előtti időszak öröksége. A foglalkoztatottak nagy része ugyanis néhány nagy állami cégnél – bányánál, nehézipari vállalatnál – volt alkalmazásban, amelyeket azután az 1990-es években sorra bezártak. Azóta krónikus a munkanélküliség, különösen a nagyobb városoktól távolabb eső, rossz közlekedési és egyéb infrastruktúrával rendelkező falvakban, ahol a lakosság iskolázottsága is elmarad az országos átlagtól.

A területen két olyan város (Miskolc és Edelény) található, amely nagyobb számban kínálhat munkalehetőséget a környékbeli falusiak számára. Ezek közül mérete folytán Miskolc tekinthető az elsődleges vonzasközpontnak, míg Edelény munkaerőpiaci szempontból másodlagos központ funkciót tölt be. A vizsgált települések Miskolctól 34-66 km-re, Edelénytől pedig 20-50 km-re esnek.

A magyarországi cigányság közel egyharmada az északi országrészben koncentrálódik, ezen belül is különösen néhány halmozottan hátrányos helyzetű kistérségben. A vizsgálódásunk helyszínét jelentő két kistérség is ezek közé tartozik, így a roma lakosság aránya az országoshoz képest erősen felülreprezentált. Itt elsősorban romungrok, kisebbrészt pedig oláh cigányok élnek kisebb-nagyobb, helyenként erősen szegregált közösségekben, amelyek között a nem roma környezet elsősorban a lakóhely alapján tesz különbséget. Vizsgálatunkban a roma – magukat romának valló – interjúalanyok többsége két településről került ki, amelyek közül az egyikre nagyfokú, a másikra kisebb mértékű etnikai szegregáltság jellemző.

A romákkal ellentétben a nem romáknál az alacsony végzettségű, szegény népességre nem jellemző a tömbösödés, ilyen családokat a falvakban elszórtan találunk. Interjúalanyainkat így több – összesen hét szomszédos ill. egymáshoz közeli – településről választottuk ki.

A terepmunka során életút-interjúkat, egyes esetekben pedig csoportos interjúkat készítettünk, összesen mintegy 40 emberrel folytattunk beszélgetést. Az interjúalanyok kiválasztása a korábbi survey-felvétel mintájából történt, így megállapításaink nem a térség teljes népességére, hanem azon belül az alacsonyan iskolázott, falusi szegény rétegre érvényesek. Egyes falvak esetében, különösen ahol többségében romák laknak, lényegében a teljes népesség ebből a társadalmi csoportból kerül ki. Máshol megtalálható emellett egy kisparaszti és alkalmazotti réteg is, amelyre a viszonylagos anyagi stabilitás jellemző. A hangsúly itt a viszonylagosságokon van: sem a gazdálkodás, sem az állandó munkahely nem ad lehetőséget ugyan a meggazdagodásra, de ezeknek a családoknak

¹ A térség társadalmáról ld. Havas és G. Fekete írásait. Vö. HAVAS G. (1999): A kistelepülések és a romák. In: GLATZ F. (szerk.): A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón. Budapest, MTA, G. FEKETE É. (2005): Cigányok a Cserehát-Hernád-Bódva vidéken. Tájegységi elemzés. In: BARRANYI B. (szerk.): Roma szegregációs folyamatok a cserehádi és dél-baranyai kistérségekben. Budapest, Gondolat - MTA ENKI, p 53-83.

legalább vannak tartalékaik, amelyekkel az átmeneti zavarok (munkahely elvesztése, rossz termés) áthidalhatók. Azok ugyanis, akiknek sikerült anyagilag kiemelkedni, már korábban elköltöztek ebből a tartósan válság sújtotta térségből.

A megkérdezettek többségében 20-50 év közötti nők voltak, azonban a munkaerőpiacra kapcsolatos kérdések kapcsán nemcsak a saját, de a férfi családtagok és a település egészségének helyzetére nézve is számos információt gyűjtöttünk. Interjúalanyaink és legtöbbször partnerük (házas- ill. élettársuk) sem rendelkezett érettséggel, ami nagyban korlátozta munkaerőpiaci lehetőségeiket. Az elhelyezkedés szempontjából ugyanis ma már nem a szakmunkásbizonyítvány, hanem egyre inkább az érettségi jelenti a fő választóvonalat.

Az alábbiakban először azokat az álláskeresést ösztönző és ellenősztönző tényezőket vesszük sorra, amelyek az interjúkban gyakorta elhangzottak, tipikusnak tekinthetők, és amelyeket az interjúalanyok is tipikusnak tekintettek.

2. Munkaerőpiaci ösztönzők és ellenősztönzők

Amint azt már korábban említettük, a térség lakosainak nagy része a rendszerváltozás előtt a környékbeli állami nagy és közepes méretű iparvállalatoknál volt alkalmazásban. Ezek megszűnéséhez a lakosság nehezen tudott alkalmazkodni. A nagyüzemi munkakultúra öröksége nem serkentette a sikeres adaptációhoz szükséges kezdeményezőkézséget, az elbocsátások nyomán nem növekedett a vállalkozási hajlandóság. Ezt bizonyítja, hogy a kis- és középvállalkozások lakosságához viszonyított aránya országos viszonylatban ebben a térségben az egyik legalacsonyabb². A válság mélyüléséhez hozzájárult az is, hogy a '90-es években több helyi termelőszövetkezet is bezárta kapuit, így a mezőgazdasági szektorban is csökkent az álláshelyek száma. Az alacsony felvásárlói árak a korábban kiegészítő tevékenységként végzett háztáji gazdálkodást is ellehetetlenítették, így jelenleg a térség falvaiban csak kevesen foglalkoznak növénytermesztéssel vagy állattenyésztéssel olyan szinten, hogy abból a család szükségletein túl eladásra is jusson. A rendszeres pénzjövedelmet ezért elsősorban az állami transzferek jelentik. Ezek összege a megélhetéshez nem elegendő, így a lakosság különböző tevékenységekből igyekszik azokat kiegészíteni.

2.1 Munkaerőkereslet a formális munkapiacra – hol lehet állást találni?

Az interjúalanyok egyöntetű véleménye szerint az adott településen, sőt a környező falvakban sincs álláslehetőség sem férfiak, sem nők számára. Ez abban az értelemben igaz, hogy a településeken többnyire az egyedüli foglalkoztató az önkormányzat, ahol a hivatalban, iskolában, óvodában nyílik mód a rendszeres munkavégzésre. A helyi munkaerőkereslet azonban néhány főre korlátozódik, különösen az alacsony végzettségűek esetében, míg a kínálat ennek többszöröse. A falusi lakosság túlnyomó részének

² KSH (2010): Stadat adatbázis (www.ksh.hu)

ezért nem opció a helybeli munkavállalás: ha valaki el akar helyezkedni, annak általában ingáznia kell.

Nagyobb foglalkoztatók a városokban vannak. A térségben az ingázásnak két fajtája jellemző: a rendszeres fizetett munkát végző lakosság egy kisebb része kétheti-havi ingázással Budapesten dolgozik, míg a nagyobb részük naponta jár munkába Miskolcra vagy Edelénybe, esetleg más környékbeli városba. A munkanélküliek többsége ez utóbbi, napi ingázással megközelíthető munkahelyekben gondolkodik, a fővárosi munkavégzés korábbi rossz tapasztalatok ill. az általában magas lakhatási költségek miatt csak kevesek számára jelenti mérlegelés tárgyát.

Miskolcon viszonylag sokféle, az alacsony végzettségűek számára kínált álláslehetőség kínálkozik, míg Edelényben mindössze a csokoládéüzem, a betongyár, korlátozottabb mértékben a kórház, valamint néhány ipari és egyéb kisvállalkozás nyújt rendszeres munkalehetőséget.

2.2 Az álláskeresés ösztönzője – mennyi munkabér várható az ingázásból?

Általános vélemény, hogy a napi ingázással bejárható környékbeli településeken a megszerzhető fizetés a minimálbér, amiért viszont a magas ingázási költségek miatt nem érdemes dolgozni. A minimálbér összege a felvétel idején 71.500 ft volt, ami nettó 58-59 ezer forintnak felelt meg.

„Bányák bezártak, téeszek nincsenek, felszámolták. A maszek az ugye nem fog fizetni csak minimálbért, de minimálbér mellé bérletet nem ad. Akkor most, ha elmegy az ember Miskolcra minimálbérért dolgozni, 20 ezer forint a bérlet, akkor mennyit keres? Akinek már akkor, abban az időben... a '90-es évek elején, nem mondták fel a munkaviszonyát, még azok járnak el dolgozni vidékre, de egyébként nagyon kevesen.”

A minimálbér tehát nem vonzó perspektíva, amit az is jelez, hogy aki a vizsgálatunk idején mégis állásban volt, az általában ennél magasabb fizetésről számolt be. Több említés történt a 100 ezer forintnyi jövedelemről, mint olyan lélektani határról, ami mellett érdemes akár távoli városban (Budapesten, esetleg külföldön) is munkát vállalni, azonban az interjúkban elejtett utalások alapján ilyen lehetőségek többnyire csak a fekete- vagy szürkegazdaságban találhatók. Ennél kevesebért csak abban az esetben érdemes munkát vállalni, ha az hosszú távon viszonylagos biztonságot nyújtó, állandó, bejelentett munka. Ezekből azonban kicsi a kínálat.³

3 A foglalkoztatási instabilitást Kertesi Gábor a cigányság munkaerőpiaci helyzetére tartja jellemzőnek, míg adatai szerint az alacsony iskolázottságú nem romák foglalkoztatására ez nem jellemző. Vö. KERTESI G. (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. Szociológiai Szemle 2. p 57-87. Saját terepmunka-tapasztalataink ennek ellentmondanak: az általunk vizsgált halmazotthon hátrányos helyzetű térség szegény családjai körében etnicitástól függetlenül alacsony az egy munkahelyen töltött idő

„A férjem itt a... Kft.-nél traktoros. Neki ez állandó munka, bejelentett. Amit hazához, 81 ezer forint... Nyolc órát dolgoznak. Van, amikor többet. Ha többre megy ki, akkor kaphatna egy szabadnapot, mert a túlórákat nem fizetik. Eddig legalább fizettek, de most már azt sem fizetik.”

2.3 Az ingázás költségei

A magas ingázási költségeknek a munkaerőpiaci ellenőszönző hatásáról korábban több tanulmány is született.⁴ Ez a probléma az általunk vizsgált térségben különösen élesen jelentkezik. A kutatásunkban szereplő falvak a nagyobb városoktól egy-másfél órányi buszos utazással érhetőek el. Az ingázási költségek nagy részét a helyközi és a városi helyi buszbérlet jelenti, ami a vizsgálat idején összességében távolságtól függően havonta 20-40 ezer forintba került.

Az ingázási költségeket törvény szerint a munkáltató köteles megtéríteni. A vállalatok, vállalkozók azonban nem érdekeltek a buszbérlet kifizetésében, hiszen legtöbbször helyben is találnak megfelelő munkaerőt. A megkérdezettek tapasztalata szerint a munkáltatóknak kb. 20 km-ig éri meg a bérlettérítés, ezen felül vagy csak a közlekedési költségek felét fizetik ki, vagy egyáltalán nem foglalkoztatják a bejáró munkaerőt.

„Főleg itt Borsodban meg még úgy sincs (munka). Az biztos, hogy nem egy meg nem két ember van, aki mondja, hogy elment ide meg oda jelentkezni. Egyből azt kérdezték tőle, hogy helybéli? Ha azt mondja, hogy nem, akkor sajnálom, betelt a munkaüresedés, aztán kész, ennyi. Elküldik. Hiába nem vett még fel senkit, akkor is elküldik, nehogy valamit téríteni kelljen. ... Most már nem úgy van, hogy akárhova is elmegyek dolgozni, megveszik nekem a bérletet, vagy kifizetik, ha megveszem. Hát olyan 20 kilométerig kifizetik, utána álljad saját zsebből.”

Egyes települések esetében ráadásul az ingázás a nem „foglalkoztatásbarát” menetrendek miatt helyközi buszjáratokkal nem oldható meg. Az alacsony végzettségűeknek kínált munkahelyek nagy részében ugyanis 6 órakor kezdődik a munkaidő, a volánbuszok menetrendje azonban leginkább az iskolák $\frac{3}{4}$ 8 - 8 órai kezdéséhez igazodik. Ezeket a munkákat ezért csak olyanok tudják elvállalni, akiknek van gépkocsijuk, az ingázás költsége azonban így igen jelentős összeget tenne ki. A felvétel idején a gépkocsival való mindennapi bejárás üzemanyag-költsége 40 km-es távolsággal számolva is kb. 35-40

hossza. Itt kell megjegyeznünk, hogy a munka világának ez a fajta bizonytalansága korábbi korszakokban is jellemző volt a falusi társadalom legszegényebb rétegére (ld. cselédek, napszámosok, részes aratók), a szocialista nagyipar néhány évtizedének munkahelyi biztonsága ehhez képest értékelendő.

⁴ KÖLLŐ J. (1997): A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon: számítások és számpéldák. Esély 2. p 33-61., KERTESI G. (2000): Ingázás a falusi Magyarországon. Egy megoldatlan probléma. Közgazdasági Szemle 47. p 775-798., BARTUS T. (2007): Városok elérhetősége: tények, okok, következmények. Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás 2 (2). p 291-307.

ezer forintba jött ki havonta, ami csak helyi viszonylatban magasnak számító bér mellett érte meg a munkavállalónak.

„... ha lenne buszközlekedés. De hát 6-ra innen sehogy se lehet bejutni, mert innen majdnem 5 órakor megy Miskolcra a busz, ami azt jelenti, hogy háromnegyed 7-re van bent Miskolcon. És akkor melyik munkahely engedi azt meg, hogy más 6-ra jár, én meg járjak 7-re dolgozni?”

2.4 Alternatív munkalehetőségek: ideénymunkák és az államilag támogatott foglalkoztatás

Az elérhető közelségű álláslehetőségek hiánya miatt a térségben az elmúlt időben a különféle megélhetési lehetőségek sajátos kombinációja alakult ki. A közfoglalkoztatási programoknak köszönhetően a falvak munkaképes, de állás nélküli lakosságának zömét a helyi önkormányzat foglalkoztatja minimálbéren. Annak érdekében, hogy minél több embert lehessen közmunkára felvenni, egy-egy munkaszerződés legtöbbször 3-4 hónapra szól, az ennél hosszabb időtartam viszonylag ritka. (Hasonló a helyzet néhány magánvállalkozás esetén is, ahol a munkaerőt a munkaügyi központon keresztül veszik fel. A foglalkoztatás tipikus hossza a megkérdezettek szerint itt is csak néhány hónap, amíg az üzem jogosult a munkavállaló után az állami támogatásra.) Ennek lejártá után az év további részében a rendszeres jövedelemforrást a szociális segély jelenti, amelynek összege a felvétel idején nagyjából 20 ezer forinttal volt kevesebb, mint a nettó minimálbér. Ezt a különbséget ill. ennél valamivel többet elsősorban a márciustól december elejéig végezhető különböző ideénymunkákkal lehet megkeresni.

Az időszakosan ill. alkalmilag végzett munkák köre eléggé változatos. Ide tartozik pl. a gombaszedés, a gyógynövény-gyűjtés, a csigázás, amiket a faluba érkező vállalkozók vásárolnak fel, továbbá a környék gyümölcsöseiben napszámban végzett gyümölcsszedés, kaszálás, szénabehordás, kapálás, favágás és egyéb ház körüli segítség. Akinek autója van, az bérfuvarozással is tud pénzt keresni. A „maszekolás”, azaz az iparos segéd- és szakmunkák iránti kereslet az utóbbi időkben a falusi potenciális megrendelők elszegényedésének következtében érzékelhetően csökkent, azonban a szlovák határ közelsége és Szlovákia Európai Unió csatlakozása új lehetőségeket teremtett. A magyarországi oldalon a falvak elhagyott házait szlovákok vásárolják meg, akik a felújítással szívesen bízzák meg a helyi mesterembereket és munkásokat, sőt az építőipari feketemunkára a határ másik oldalán is mutatkozik kereslet. Az interjúalanyok elmondása szerint aki akar, az az év nagyobb részében továbbra is talál ilyen típusú munkát.⁵ Ennek különösen a téli hónapokban van jelentősége, amikor a mezőgazdasági ideénymunka szünetel.

„Itt a faluban nem tudom, hány embert tudnék felsorolni, aki a mai napig lehetne dolgozni, de jobb neki itthon ülni azért a pénzért. ...Itthon van, mellette

⁵ A vizsgálat idején a gazdasági válság még éppen csak kibontakozóban volt Magyarországon, a feketemunka iránti kereslet csökkenése csak később vált érzékelhetővé.

annyi feketemunkát csinál, amennyit akar. ...Meg még mellette kapja a segélyt. Meg egész nap itt van.”

„Én kapom a gyest, a családi pótlékot, ő (a férj) kapja ezt a rendelkezésre állási támogatást meg annyiból vagyunk szerencsések, hogy itt tényleg egész évben mindig van valami, amiből lehet pénzt keresni, mert most is volt a gombaszazon. Abból is rengeteget lehetett keresni...Lehet szedni virágot (gyógynövényt). Akkor majd utána lesz a csipkebogyó, a kökény, a vadalma, vadkörte. Úgyhogy tényleg tavasztól egész késő őszig mindig lehet valamivel pénzt keresni.”

A felvásárlói árak ill. a napi bérek a termés mennyiségétől, a szezontól, valamint a munka nehézségétől és időigényétől függően igen változatosak. Az elbeszélések szerint a naponta megkereshető jövedelem nagyjából a 2-3000 forinttól 10000 ezer forintig terjedő skálán mozog, a négy-ötezer és e feletti összeg jónak számít.

„Amikor jó szezón van, egy-két hetes, ha van gomba bőven, meg lehet keresni 70-80 ezret. Tavasszal, mikor márciusban elkezdtek, akkor egy hónapig ment (a gombaszedés). 100-120 ezret biztos kaptunk. Napi 6-7 ezer, 5 ezer. Amikor igen kevés volt, akkor 2-3 ezer. Kamillázással is lehet keresni napi 10 ezret.”

„ Az a csapat, akivel én szedtem, már nem akar jönni barackozni...nekik az a (napi) 2300 forint nem pénz. Mondtam, hogy nektek jó. Mert ők meg 50%-ra le vannak százalékolva. Ha nem is sok, de kapnak (rokkantsági nyugdíjat). De nekem az a 2300 forint is pénz, mivel nem kapok semmit. ... Mert aki tudna menni, meg akar is, az elmegy, ilyen maszek munkába, pláne most, hogy jönnek be a szlovákok, segédmunkások kellenek a tetőhöz, vakoláshoz, és van aki elmegy, de van, aki azt mondja, hogy ő ennyi pénzért nem. Én 2300-at fogok keresni, akkor elmegyek, mert nekem 2300 is pénz.”

Az idénymunkákat egészíti ki a háztáji munka. Az így megtermelt zöldségfélék és felnevelt jószágok (elsősorban baromfi) azonban saját fogyasztásra mennek, azokból csak igen ritkán, átlagon felüli termés esetén tudnak eladni.

A közelmúltban több tanulmány is hangsúlyozta, hogy a közmunka-program nem segíti elő a munkavállalóknak a szociális ellátórendszerből való kivezetését, hanem éppen hogy hozzájárul a segélyezés fennmaradásához.⁶ Ezt a megállapítást saját terepmunka-tapasztalataink is megerősítik: a falusi szegény lakosság körében mára a köz-

⁶ TARDOS K. (2005): Az önkormányzati munkaerőpiac és a roma munkanélküliek. In: NEMÉNYI M. – SZALAI J. (szerk): Kisebbségek kisebbsége. Budapest, Új Mandátum, p 128-151, HAVASI É. (2010): Jövedelmi helyzet, megélhetési viszonyok a mély szegénységben élők körében. In: KÓCZÉ A. (szerk): Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren. Budapest, MTA ENKI. p 19-50., MESSING V.- MOLNÁR E. (2011): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. Esély 1. p 53-80

munka⁷, a szociális támogatások és az idény- és alkalmi munka kombinációja vált a családok elsődleges jövedelemforrásává. Nem szabad azonban elfelejtkeznünk arról, hogy ezek a tevékenységek egymással funkcionálisan összekapcsolódnak. A közmunka nemcsak a szociális segélyhez való hozzájutást teszi lehetővé, de az idény- és alkalmi munkákba való bekapcsolódást is. A helyi polgármesteri hivatalokban is tisztában vannak azzal, hogy ezek a tevékenységek milyen szerepet játszanak a családok megélhetésében, ezért a közmunka és idénymunka összeegyeztetését egyes településeken ha nem is támogatják, de a lazább ellenőrzéssel hallgatólagosan eltűrik.

Az idénymunka szerepét a falusi családok életében nem szabad lebecsülni, hiszen ma ez a tevékenység jelenti az állandóságot a munka világában. Annak idején a környékbeli szocialista vállalatok alkalmazkodtak a háztáji gazdálkodás kampányszerű munkaigényéhez, amennyiben a terménybetakarítás időszakában elnézték a rövidebb munkaidőt és a gyakoribb szabadságokat, a mai piacgazdaság munkáltatói azonban ezt nem tolerálják. A közmunka-program azonban – amellet, hogy szocializációs funkciót tölt be azzal, hogy az embereket a munka világában tartja – lehetőséget teremt az idénymunkapiacra való részvételre, és ezzel a családok jövedelmének növelésére is.

Amint az az eddigiekből is kitűnt, az álláskereső hasznainak és költségeinek szám-bavétele tudatos és racionális gazdasági kalkuláció alapján történik, az olyan egyéb motivációk, mint munkaethosz, szokásszerűség, vagy akár a reményvesztett fatalizmus, csak ennek alárendelten jelennek meg az interjúkban. Ez a célracionalitás egyfelől az itt élők alkalmazkodóképességét bizonyítja, másfelől azonban csak rövidtávon működőképes, hiszen nem teremti meg az időskori biztonság feltételeit. A jelenre orientáltság hosszú távú következményei fenyegetőek: a rendszerváltás után felnőtté válók egész generációja fog néhány évtized múlva nyugdíj nélkül maradni.

3. Etnikai különbségek a munkavállalásban

A térségben a munka világában tapasztalható etnikai különbségek két okra vezethetők vissza: egyes kulturális sajátosságokra, amelyek bizonyos munkafajtáknak etnikus jelleget kölcsönöznek, valamint a roma munkavállalókkal szembeni burkoltan megjelenő diszkriminációra.

A cigányok életmódjával foglalkozó kutatók számos olyan foglalkozást sorolnak fel, amelyek ehhez az etnikumhoz köthetők.⁸ Ezek közül a vizsgált falvakban elsősorban az

⁷ A tanulmányban a közmunka fogalmát tágabb értelmében használom, értve alatta a közhasznú, a közcélú és a közmunka típusú munkavégzés együttesét.

⁸ Vö. ERDŐS K. (1958): A magyarországi cigányság. Néprajzi Közlemények III., STEWART, M. (1994): Daltestvérek. Budapest, T-Twins Kiadó– MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, FLECK G. – VIRÁG T. (1998): Egy beás közösség múltja és jelene. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, SZUHAY P. (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: GLATZ F. (szerk): A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón. Budapest, MTA p 139-161., HORVÁTH K. (2002): „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!” Epi-zódok egy falusi magyar cigányközösség életéből. In: KOVÁCS N. – SZARKA L. (szerk): Tér és terep.

eladási célú terménygyűjtés tűnt kifejezetten roma tevékenységnek, az idénymunkák ezen típusát csak ők végzik. A háztáji zöldségtermesztés és állattartás viszont leginkább a nem romákhoz köthető. A falu kategóriarendszerében ezért hívják a nem romákat parasztnak, noha társadalomtörténeti és néprajzi értelemben a vizsgált falvakban a lakosság jó része nem klasszikus, gazdálkodó paraszti környezetből, hanem szegényparaszti és agrárproletár sorból származik.

A munkavállalásban mutatkozó etnikai különbségek másik típusa a társadalmi kirekesztés különféle gyakorlatainak következménye. Loury⁹ (2006) kategóriáit alkalmazva, a formális és informális diszkrimináció változatos módon bukkant elő a történetekben. Itt nem csak azokra a roma narrációkra gondolunk, amelyekben a munkáltatók rasszjegyek alapján utasították vissza a feladatra egyébként megfelelő jelentkezőt. Az ilyen történetek egyébként a vártnál kevésbé voltak hangsúlyosak, sőt időnként – például a továbbtanulás értelmetlensége kapcsán – interjúalanyaink éppen a kis társadalmi távolságot hangsúlyozták annak bizonygatásával, hogy a térségben etnikai hovatartozástól és iskolázottságtól függetlenül nincs senki számára munkalehetőség. A magánszektorbeli munkák esetében ezért inkább az informális diszkriminációnak van jelentősége. A jobb, kívánatosabb munkákhoz jutás ugyanis nagyrészt informális kapcsolatokon keresztül történik, amely kapcsolatokra viszont az etnikai zártság jellemző. A munkalehetőségről szóló információ többnyire csak azokban az esetekben jut el a másik etnikai csoporthoz, amikor tömeges foglalkoztatásra nyílik lehetőség.

Az esélyek a munkaszerződések feltételei terén sem egyenlők. Az ezzel kapcsolatos egyik (formális) diszkriminációs gyakorlat a közmunkák kiosztásánál figyelhető meg. Nem csak az nem mindegy, hogy valakit hány órában és milyen időtartamra foglalkoztat az önkormányzat, de – amint arról már korábban szó volt – annak is van jelentősége, hogy ez mely hónapokra esik. A legkevésbé kedvező a nyári időszak, amikor az idénymunkák szezonja van, a legjobb pedig a tél, amikor az alternatív jövedelemszerző tevékenységek köre amúgy is korlátozott. Ahogy az a beszélgetésekből kiderült, a roma interjúalanyok leginkább a nyári-őszi időszakban voltak foglalkoztatásban.

4. A női munkavállalás

Az eddigiekben említettek: az alacsony várható munkabér, a magas ingázási költségek, a rossz közlekedési infrastruktúra, valamint az alternatív jövedelemszerzési lehetőségek mindkét nem munkavállalóit távol tartják a formális munkaerőpiactól. A nők esetében azonban további tényezők is befolyásolják az elhelyezkedést. Ezek elsősorban a gyer-

Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Budapest, Akadémiai Kiadó p 241-325., HAVASI É. (2010): Jövedelmi helyzet, megélhetési viszonyok a mély szegénységben élők körében. In: KÓCZÉ A. (szerk): Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren. Budapest, MTA ENKI p 19-50., MESSING V. – MOLNÁR E. (2011): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. Esély 1. p 53-80.

9 LOURY, G. C. (2006): A faji egyenlőtlenségek anatómiája. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó

mekvállaláshoz kapcsolódnak, így a női foglalkoztatottságról csak ezzel összefüggésben lehet beszélni.

A térségben viszonylag magas a gyermekvállalási hajlandóság: míg országos szinten a teljes termékenységi arányszám 1,3, addig a mutató értéke a két kistérségben 2,0 körül alakul. A kérdőíves felvételünkben a megkérdezett szülőképes korú, alacsony végzettségű nők gyermekszáma azonban még a térségi átlagnál is magasabb: a befejezett termékenység szintje a romáknál 4,0, a nem cigányoknál 2,7 volt. Ezek az arányszámok az országos referencia-értéknél is valamivel magasabbak, azaz nem csak a romák, de a hasonló iskolázottságú nem romák is az átlagosnál több gyermeket vállalnak. Az első gyermek születése meglehetősen hamar, a romák esetében átlagosan az anya 19 éves korában, a nem romáknál pedig 21 éves korban történik, amit nagyjából kétévenként további gyerek(ek) követ(nek). A tinédzserkori terhesség előfordulása is magasabb az országos átlagnál, különösen a roma nők esetében, ahol a 18 éven aluli szülések aránya 31%.¹⁰

Az interjúkból a nemi szerepek tekintetében meglehetősen hagyományos felfogás bontakozott ki, legalábbis ami a férfiakat illeti. Ők elsősorban a család anyagi hátterének megteremtéséért felelősek, míg a gyerekek gondozásában és a házimunkában kevésbé vesznek részt. Ez utóbbiak az asszonyokra hárulnak, akik viszont – mivel a férfiak jövedelme nem elég a család fenntartásához – az anyagiak előteremtésében is aktívan részt vállalnak. Bizonyos munkafajtákat lényegében csak a férfiak végeznek: ide tartozik a rendszeres „maszekolás” ill. egyes mezőgazdasági bérmunkák végzése, másokat elsősorban, de nem kizárólag a nők, mint például a háztáji kiskert művelése vagy a napszámban végzett gyümölcs- és zöldségszedés. Az eladásra történő terménygyűjtést – ami, ahogy már említettük, alapvetően roma foglalatosság – viszont az egész család közösen végzi. Az asszonyok munkába állásáról hozott döntés ezért a gyermekgondozás, a háztartásvezetés és a mezőgazdasági munkák időszükségletének összehangolásával történik. Emiatt a női munkavállalás költsége a családi életciklus egyes szakaszaiban különböző nagyságú, míg az elérhető jövedelem lényegében változatlan.

A munkaerőpiacra való belépés ideje a nők esetében egyfelől az iskola befejezésének, másfelől az első gyerekszülés időzítésének függvénye. Mindkettő esetében megfigyelhetünk bizonyos olyan sajátosságokat, amelyek inkább az egyik vagy másik etnikumra jellemzők, azonban a különbségek nem túl élesek.

A nem roma nők élettörténeteiben a rövid iskolázás, a szakmaszerzés elmaradása legtöbbször a család rossz anyagi helyzetével volt összefüggésben. Ez a réteg származását tekintve ugyanis az agrármunkásság, szegényparasztság soraiból került ki: a nagyszülők, szülők mezőgazdasági bérmunkából, tanyás állattartásból, a téveszesítés és a szocialista korszak ipari fellendülése után pedig különböző, képzettséget nem igénylő segédmunkákból éltek. A gyakran igen szűkös körülmények miatt nemcsak az anyák dolgoztak, de a gyerekeknek is hamar munkába kellett állni.

¹⁰ HUSZ I. (2011): Alacsony végzettség – sok gyerek? A magas termékenység néhány területi és etnikai aspektusáról. Demográfia 2. p 5-22.

„Én ahogy a nyolc osztályt kijártam, 14 évesen én mentem dolgozni, mert pénz kellett a házhoz. A húgom tanult csak. Énnekem csak a nyolc általános van meg. Addig, '90-ig, amíg a fiam meg nem született, én dolgoztam. De hát akkor ugye még könnyebb volt, mert ha nyolc osztálya volt az embernek, akkor is el tudott menni dolgozni, nem úgy, mint most.”

A munkavállalás az első gyerek megszületéséig tartott. A családalapítással a párok általában megvárták a törvényes nagykorúságot, azaz a 18 éves életkort, de azért a 17 évesen kötött házasság sem volt ritka. Az első gyerek születését tehát több éves (nem feltétlenül egy munkahelyen töltött) munkaviszony előzte meg, ami a házasságkötés után is megmaradt.

Az előbbiekkal ellentétben a roma nők élettörténeteiben az iskola említése nem a beteljesületlen vágyakkal, a rossz anyagi helyzet miatti kényszerekkel kapcsolódik össze. Rendre előjön az iskoláztatás kötelező jellege és a gyerekek esetleges kimaradásával járó pénzbüntetés. A kötelező iskolázáson túl csak igen kevesen tanultak tovább. Gyakori az évisméltés, így az iskolarendszerből való kikerüléskor sokan még az általános iskola 8 osztályát sem járták ki. Az élettörténetek nem is az iskoláról, hanem a párválasztásról és a családalapításról szólnak: a fiatalok a nemi érést követően alig várják, hogy befejezzék a tanulást és saját családjuk legyen. Miután párjukat igen gyakran gyerekkoruk óta ismerik, ehhez nincs szükség a hosszú együttjárásra. A szülők akárhogy is szeretnék, hogy gyermekük elvégezze az általános iskolát és „rendesen elballagjon”, mégis gyakori, hogy a cigánylányok terhesség miatt kimaradnak az iskolából. A felnőtté válást a párválasztás és az azt rövid idő múlva követő gyermekszülés jelenti¹¹. Azokban az esetekben, amikor erre nem közvetlenül az iskola befejezése után kerül sor, a roma lányok egy része rövid időre elmegy ugyan dolgozni, de a pártalálás szándéka, motivációja itt is megjelenik. A többnyire ingázással járó munkalehetőség révén ugyanis a rokonság folyamatos kontrolljától távol nyílik alkalom az ismerkedésre, sőt nem ritkán már eleve a kiszemelt fiút követve vagy azzal együtt mennek munkát keresni.

Az első gyerek megszületésétől az utolsó iskoláskorúvá válásáig a női foglalkoztatás kulcsfontosságú kérdése a gyerekek napközbeni elhelyezése. Ebből a szempontból a térség falvai rendkívül rosszul ellátottak: bölcsőde egyáltalán nincs és óvoda is csak néhány nagyobb faluban vagy a környékbeli városokban van. A már említett ingázási ne-

¹¹ A korai párválasztás és gyerekvállalás eredetileg nem roma sajátosság, hanem sokkal inkább a hagyományos nemi szerepek alapján működő, az iskolai expanziótól nem érintett falusi közösségek sajátja volt. A II. világháború utáni Átány kapcsán a paraszti családokról írva Fél és Hofer a következőket írja: „A háznak, gazdának-gazdasszonynak ékességei a gyerekek.... A gyermek születése avatja a lányt asszonnyá, nem az esküvő.” (FÉL E. – HOFER T. (2010): „Mi, korrekt parasztlak...” Hagyományos élet Átányon. Budapest, Korall, p 135-136) Másutt pedig: „A leány eladó lesz, udvarolhatnak neki, ahogy az iskolát elhagyja,... a 16-18 évesek már házasulandó korban vannak” (uo.: p 152). A tinédzserkori terhesség tehát azáltal válik roma sajátossággá, ahogyan a cigányság kimarad az iskoláztatás kiszélesedésének, az oktatási idő meghosszabbodásának folyamatából, mert az iskola nem nyújt számára olyan vonzó perspektívát, mint a többségi társadalomhoz tartozóknak.

hézségek miatt a napi nyolc óra munkaidő¹² nagyjából 10 órás napközbeni gyermek-elhelyezési lehetőséget igényel, ami csak családi segítséggel oldható meg.

„Itt a legközelebbi munkahely esetleg Edelényben a csoki(gyár), ahova menni kell hajnalban fél ötkor, és délután 4-kor jönnek haza. És ahol nincs nagymama, ott aztán senki nem tudja ezt megoldani.”

Azt várnánk, hogy a gazdasági tőke hiányát az intenzív rokoni kapcsolatokból eredő társadalmi tőke némileg kompenzálja, például olyan módon, hogy megkönnyíti a gyermekfelügyelet megoldását arra az időszakra, amíg az anya munkában van. A terepen járva azonban azt tapasztaltuk, hogy ez nincs így: meglepően kicsi a gyerekfelügyeletben felhasznált rokoni segítség mértéke. Ez részben annak tulajdonítható, hogy a fiatal párok legtöbbször a férfi falujában telepednek le, esetleg a munka reményében később más településre vándorolnak, így a kisgyermekes asszonyok gyakran távol laknak saját anyjuktól, akinek pedig a segítségére a leginkább számíthatnának. A távolság sok esetben földrajzi értelemben nem is olyan nagy, de azzá teszik a magas közlekedési költségek.

A vizsgált roma családokban más a helyzet: esetükben a párok többnyire gyerekkoruk óta ismerik egymást, a házassági piac térben meglehetősen szűknek mondható. Fizikai értelemben nincs hiány rokonokból, azonban ezek a családi kötelek rendszeres gyermekfelügyeletre mégsem mozgósíthatók. Ennek indokaként az interjúkban rendre előbukkantak olyan történetek, amelyek az anyagi nehézségek, az állandó pénztelenség miatti marakodás következtében megromló rokoni kapcsolatokról, az egymással szembeni bizalmatlanságról szóltak.

Akármi legyen is az ok, tény, hogy a gyermekszülések közötti időszakban a legtöbb interjúalanyra etnicitástól függetlenül nem jellemző a munkába állás. Aki teheti, csak akkor kezd munkát keresni, amikor a legkisebb gyermek is elérte az iskoláskort, ill. amikor a kicsik felügyeletét, iskolába vagy óvodába szállítását már a nagyobb gyerekekre rá lehet bízni. Három gyerek esetében ez legalább tíz év munkaerőpiaci távollétet jelent; a roma nőknél ez az időszak a nagyobb gyerekszám miatt még hosszabb. Mivel mindkét etnikum esetében gyakori a családban a rossz egészségi állapotú, krónikus betegségben szenvedő gyerek, ezért sokszor az anya még tovább kénytelen otthon maradni. Valójában azonban a kényszert nem az otthonlét, hanem a munkába állás jelenti, legalábbis az interjúkban csupa „kell”-ek hangzottak el erre vonatkozóan.

Az, hogy a kisgyermekes anyák nem dolgoznak, csak a rendszeres munkaerőpiaci részvétellel kapcsolatban igaz. A gyermeknevelés ugyanakkor jól összeegyeztethető a különböző idénymunkák végzésével: a háztáji munkával, terménygyűjtéssel. A kisgyermekes időszak anyagi terheit a különböző jogcímen kapott családtámogatások is enyhítik, így a gyermekvállalás összességében nem okoz drasztikus változást a családok anyagi helyzetében. A gyermek után járó juttatások köre és mértéke folyamatosan vál-

¹²Mint tudjuk, a részmunkaidős foglalkoztatás aránya Magyarországon igen alacsony. A térségben az elérhető jövedelem szempontjából sem igen éri meg részmunkaidőben dolgozni.

tozik, kutatásunk idején ebbe a GYES, GYED és GYET, a különböző iskolához kötődő kedvezmények (ingyenes tankönyv és ebéd, gyermekvédelmi támogatás) és eseti támogatások (anyasági támogatás, nem rendszeres segélyek), valamint a családi pótlék tartoztak bele. A családi költségvetés szempontjából ez utóbbi a leginkább meghatározó, aminek összege négy gyermek esetében a felvétel idején már magasabb volt, mint a nettó minimálbér.¹³ Nem csoda, hogy amint arról egyes kutatások beszámoltak, az esetenként 5-6 vagy ennél több gyerekekkel is rendelkező roma családokban az asszonyoknak különleges presztízst kölcsönöz ez a rendszeres jövedelemforrás: ez ugyanis az ő hozzájárulásuk a család megélhetéséhez.¹⁴

Mivel a gyermek után járó jövedelem-transzferek a gyermekek számával nőnek, életkorával viszont csökkennek, ezért a családokban a legkisebb gyerek iskolába kerülésével vagy a GYET lejártával általában felvetődik a munkába állás kérdése. Az erről való döntést meghatározó tényezők megegyeznek a korábban említettekkel: elsősorban a megszerzhető munkabér és az ingázás költsége az, ami ilyenkor mérlegelésre kerül. Mivel azonban a hagyományos női munkák (háztartás, főzés, gyerekek ellátása) ekkor is lényegében kizárólag az asszony feladatai maradnak, ezért esetükben az otthontól távol töltött idő hossza különösen fontos tényező.

Összefoglalás és konklúzió

Dolgozatunkban interjúk alapján kíséreltük meg feltárni, hogy mi állhat az alacsony munkaerő-piaci részvétel mögött Magyarország egyik halmozottan hátrányos helyzetű térségében. Rámutattunk arra, hogy a magas munkanélküliségi ráta korántsem kizárólag a munkahelyek hiányával van összefüggésben. Emellett éppoly fontos a munkavállalási ellenőztőzók léte: az ingázás magas idő- és pénzköltsége, valamint a különféle idény- és alkalmi munkák lehetősége is. Ez utóbbi jelentőségét azért hangsúlyoztuk, mivel a legális foglalkoztatás bizonytalansága közepette ez a fajta munkavégzés jelenti a viszonylagos kiszámíthatóságot a térség családjai részére. Mivel ezen munkák ritka kivételtől eltekintve a szürke- és fekete gazdaság részét képezik, ezért nem jelennek meg a hivatalos foglalkoztatási statisztikákban, sőt még saját korábbi kérdőíves felvételünk adataiban sem.

A munkavállalást befolyásoló tényezők között rámutattunk néhány etnikai és nemi különbségre is. Ezek keresztmetszetében külön is megvizsgáltuk a roma és nem roma nők munkaerőpiaci részvételének feltételeit. A különbségek elsősorban egyes demográf-

¹³ A sokgyerekeseket gyakran éri a vád, hogy a családi pótlékért szülik a gyerekeket. Ezt a két-három gyerekes interjúalanyaink is hangoztatták, etnicitástól függetlenül. Az állítás az élettörténetek alapján nem igazolható, ugyanis a magasabb paritású gyerekek vállalása nem annyira stratégiai, mint inkább szituatív jellegű. Ugyanakkor nem is cáfolható, hogy a gyermekek után járó állami transzferek és kedvezmények is szerepet játszanak a családok végső gyerekszámának alakulásában. Az azonban bizonyos, hogy a sok gyermek vállalását támogató kulturális közeg hiányában a családi pótlék önmagában nem lenne elegendő a magas gyermekszám fennmaradásához.

¹⁴ Vö. KÓCZÉ A. (2010): *Etnicitás, gender és a szegénység összefonódásának megnyilvánulásai*. In: KÓCZÉ A. (szerk): *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren*. Budapest, MTA ENKI, p 81-95

fiai jellemzőkben mutatkoztak, amelyek viszont etnikus jellegű kulturális sajátosságokra vezethetők vissza. Az etnikai határvonal valójában nem túl éles, de a következményeket tekintve mégis látható eltéréseket eredményez a női munkavállalásban.

Az interjúkból egyértelműen kiderült, hogy a formális munkaerőpiactól való távollét racionális kalkuláció eredménye: az így elérhető jövedelemért nem éri meg állásba menni. Ehelyett a közmunka, a szociális transferek és az idény- ill. alkalmi munka kombinációja jelenti a térség szegénységben élő családjainak fő megélhetési forrását. Ez a három komponens együtt, egymással összekapcsolódva alkot egy, a formális munkaerőpiachoz képest alternatív rendszert. Ez azonban csak rövidtávon tud racionális alternatívát kínálni, hiszen nem nyújt lehetőséget az idős korra való anyagi felkészülésre.

A kutatás óta eltelt időszak alatt elmélyülő gazdasági válság módosította a munkavállalással kapcsolatos egyéni kalkuláció egyes tényezőit. A formális munkaerőpiacon 2009-hez képest a minimálbér 30%-kal nőtt, ami jelentősen drágítja az alacsony végzettségűek foglalkoztatását. Eközben az ingázás költségei is növekedtek, egyes alkalmi munkalehetőségek köre pedig – eddigi tapasztalataink alapján – szűkült. Mindezek várhatóan tovább fogják növelni a közfoglalkoztatás iránti keresletet, csakúgy, mint a jelenlegi jogszabály-változások, amelyek egyes szociális ellátások (pl. foglalkoztatást helyettesítő támogatás) jogosultsági feltételeit szigorítják. A közmunkákért folyó élesedő verseny vesztesei pedig ismét az alacsony érdekérvényesítő csoportok tagjai, így elsősorban a romák lesznek. Mindezt hosszabb távon csak a nem közmunka-jellegű munkahelyek számának jelentős bővülése oldhatná meg. Ez egyébként egybeesik a lakosok kívánságával is: túlnyomó többségük ugyanis nem segélyt akar, hanem tartós foglalkoztatást.

